ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org

An International Multidisciplinary Research E-Journal

वैदिक साहित्य औशधिविग्यान

प्रयोजक: डॉ. मधुभाई एम. हीरपरा

अध्यापक: (M.A.,M. Ed., Ph. d.)

द. गो. शि. महाविद्यालय.

अलीयाबाडा I जि. जामनगर.

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
An International Multidisciplinary Research E-Journal

शोधपत्रम्

प्रस्तावना :

सृष्ट्यादौ परमात्मना प्रस्फुट्यते स्म ज्ञानाग्निवायोरादित्यांगिरार्चतु ऋषिणामन्तकरणेषु यत दर्शनं तत् प्रसिध्धं वेदनाम्ना । अतः नामकरणमपि मोपरि विहितं ऋक्यजुसामाथर्वाः ।

प्रागैतिहासिककालात भारतीयचिन्तनपरम्परायाम् सांस्कृतिकगतिविधेः आमूलपरीक्षणम् कृत्वा यदि तर्हि प्रतीयते यत देशप्रतिभाः कालस्यानंतव्याहतप्रवाहे लोकमङ्गल उदात्तादर्श च लक्ष्यीकृत्य संदधति । सर्वोत्कृष्टप्राचीनतमश्रुतिसाहित्यैव सर्वेषाम लौकिकानां विषयाणाम उद्भवस्थानमस्ति । तेषु एक औषधिशास्त्रमपि कल्पते तरयोत्पतिः अथर्ववेदस्य शौनकीयशाखायाम तथा तस्यापराभिधानम् यातुवेदः वा भेषजवेदः ।

अथर्ववेदे प्राचूर्य वर्तते वनौषधिवर्णनस्य । जीवन- नैरुज्य- दीर्घायुकामनाभ्यः औषधिविज्ञानं वरप्रदानं अस्माकम कृते । वनौषधिविज्ञानविषये चुक्तदर्शनं अथर्वागित्स्यात्रिऋषिणाम प्रशस्यते भूरि-भूरि । किं प्रयोजनं औपध्याः ? रोगजननं आर्तीनाशाय नासाम ज्ञानमावश्यकं संसारयोनीमिव ।

- रोगनिमितानि
  - गंगस्य जननीभूतानि कारणानि त्रीणि-
  - शरीरान्तरगतविपसंचयात जनिता विकृतिः-

२ जीवाणवः-

३ विदोषाश्च ।

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org

An International Multidisciplinary Research E-Journal

रोगाभिधानानि

तेभ्यः जनितेभ्यः रोगाः सन्ति-कास- अपचित-बलास-जायान्य- हरिमा- मूत्ररोध- आस्राव - विषूची-ह - हत्कम्पन - क्षेत्रिय विसल्प - विद्रधिप्रभृतयः सन्ति । तथा च नेत्राङ्गादीनि जातानि रोगाः प्रख्याताः तस्मिन् काले ।

रोगनिर्मूलनोपायाः

शल्यक्रिया २, औषधिशास्त्रं, मणिप्रभावः च। ऋषिणा प्रार्थ्यते-

कुर्वन्नेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः। ३

सा प्रार्थना तस्मै जीवाय । सः जीवः एषः वर्णितो इश्वररूपेण।[४] " शिवभिन्नमनुज : जीवो भूत्वा सैव सुख-दुःखानि अनुभवति। तस्य कृते मनस्स्वरूपं तत् मनः यस्मिनास्पदं निधाय निहितं तत् निरूपणं, शरीराङ्ग- ज्ञानेन्द्रिय-भाव- रक्तसंचार प्राणापानानाम विवरणं च दत्तं ऋषिभिः । ताः कष्टकारीण्यः जीवानुभूत्याः सुखदुःखादिन्यः परिस्थित्यः निवारणीयाः । अतएव दीर्घायुप्रार्थना सुगन्धिनी यत्र-तत्र ।

धीघायुप्रार्थना

शतायोः पूर्वं न मृत्यु आयात् तस्य कृते अवसानावरुध्य स्तौति ऋषिः- मृत्योः पदं योपयन्तः।[७] व्यन्ये यन्तु वा मृत्युः यानाहुरितराञ्छतम्।[८] शतधा मृत्युं वर्णयति द्रष्टा। वेददर्शकस्य दृष्टिः कीदशी सम्यक, सा जीवं दीन- हीनस्वस्पयुतं दृष्टुम असमर्था । पश्यतु मध्यतः कः प्रतिष्ठितम् मृत्योः विरोधं कृत्वा स्पन्दनं ऋषेः दृष्टव्यम् ।

अदीना स्यामः शरदः शतम ।१०

शतायुः भूत्वा मनुष्यः आध्यात्मिकोन्नतिं कृत्वा दीर्घायुः भवेत् ।

यथा-

प्राञ्चो अगाम नृतये हसाय द्राघीय आयुः प्रतरं दधाना।[११]

अरे वा आगच्छत् मरणं अपहाय विनयेत ।

आरोहतायुर्जरसं वृणाना सजोषा अनुपूर्वं यतमाना यतिष्ठ ।

इह त्वष्टा सुजनिमा सजोषा दीर्घमायुः करोति जीवसे वः।।[१३]

तर्हि येन प्रकारेण आयुर्महत्ता तत्वृध्ध्यर्थे सांप्रतम् या मान्यता आयुवृध्ध्यर्थे "निश्चता न वध्विशीला आयुः" एषा वेदविरुध्या, अकालमृत्योः त्राणोपायाः औषधिप्रयोगः क्षितायुमपि शतायुं कर्तुं सामर्थ्यशीलो भवति । उपमितआयोः सबोधनं भावपूर्वकमयथा दिनानि आनुपूर्वीयाः सन्ति ऋतवः ऋतुभिः सह चलन्ति यतः पूर्वोत्पन्नं पुरुषं न त्यजेत अनुजः । हे घातः आयुः इदृशी भवेत्। अनेन मंत्रेण स्तौति मंत्रदृष्टा-

अयं जीवतु मा मृतेम समीरयामसि।

कृणोम्यस्मै भेषजं मृत्योः मा पुरुषं वधीः।।

तया कामनया बलवर्धका वीर्यशीला वृष्या जीवला-नधारिषा- जीवन्तीं औषधि ऋषिः आह्वयति, वैद्यास्तित्वं च अत्र घोषित-

कृणोमि ते प्राणापानौ जरां मृत्यु दीर्घमायुः स्वस्ति।

वैवस्वतेन प्रहितान यमदूतांश्चरतोप सेधामि सर्वान्।।[१४]

VIDHYAYANA

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
VIDHYAYANA
An International Multidisciplinary Research E-Journal

चिकित्सकः वदति हे रोगी सर्वाणाम रोगाणाम विषं निष्कास्य स्वस्थं करोमि –

यक्ष्माणां सर्वेषाम विषं निरवोचहम। १५

अन्यत कारणमस्ति जीवाणवः वा किमि। वक्ति निरुक्तकारः कमते मेघति क्रमतेर्वा स्यात् । ते किमयः अन्नादि द्वारभूतं कृत्य शरीरं प्रविशन्ति । यथा राजयक्ष्माकिमि पक्षीव शरीरान्तरं गच्छति तस्यकृते मिलति उपमितं दृष्टांतम् । नदनन्तरं मृतवत्सा - वन्ध्यत्वादयः रोगाः तस्मादैव जायन्ते । [१६]

तृतीयकारणमस्ति रोगोत्पत्तेः प्राणाः। मनुष्यजीवनवर्धकाः ते एव क्वचित प्राणघातकाः भवन्ति, वात-पित्त - बलासाः । तेषाम वातं प्राणापानौव्यानसमानोदानभेदेभ्यः वर्णितं-

को अस्मिन प्राणमवयत् को अपानं व्यानम्।

समानमस्मिन को देवोऽधिशिश्राय पूरुषे ।। वा

पिप्पलीयाः वातरोगः पलायते । अर्थात् सः वातः रोगजनकः । "वातिकृतस्य भेषजी[१७] इदृशं यकृत-क्लोम - गवीनिकानाम् वायव्यपदार्थेभ्यः चिकित्सा कियमाणः वरुणः "न मिनाति पिल्म "वा चाषान पित्तने अस्मिन मंत्रे स्पष्टीकरण अभवत् यत् पित्तशान्त्यै वायव्यद्रव्याणि उपयोगीनि । तथैव मंत्रोस्ति-

सुपर्णो जातः प्रथमस्तस्य त्वं पित्तमासिथः ।

तदासुयुधे जिता रूपं चके वनस्पतिन ।।[१९]

त्रिदोषे एको बलासः । यतोहि जगडि तस्य कृते प्रयुक्त। अत्र त्रिधातुशब्दस्य अन्ये अर्थाः कियन्ते स्म विदुभिः। एको अर्थो कियते तस्य शब्दस्य वातादयः। विषमे काले ते एव रोगाणाम् जनकाः सन्ति । उल्लिखितमस्ति

क्यो दासा आञ्जनस्य तक्मा बलास - आदिदिः।[२०] बलासनाशिका कृत्यादूषणी नाम्ना उल्लिखिता।[२१]

भिषक्

सन्ति औषधयः रोगवाताः परम तासाम कः ज्ञाता?" भिषति चिकित्सते" शब्दः मिलति। सैव परमात्मा नाम्नाभिहितः-

यथा-

उन्ना वीरा अर्पय भेषजेभिभिरषिक्तिमं त्वा भिषजो।[२२] प्रकारेण द्विधा अयम् प्राकृतिक-मानुषः च । अग्न्यादयः देवाः दैव्यभेषजाः सन्ति । तेषु दिव्यचिकित्सकाः निम्नांकिताः।

अग्निः त्वं भिषकाः भेषजास्यासि कर्ता।[२३]

तथा च-

वरुणं भिषजां पतिम्।[२४]

अपरः-

उत त्या दैव्या भिषजा शं न करतो अश्विना।[२५] शल्यप्रकरणे

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
An International Multidisciplinary Research E-Journal

अन्यः-

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि।[२६]

ये सर्वे देवाः दैव्यभिषकः सन्ति ।

इतरः मानुषभिषजः कीदृशः ? यश्चकार स निष्करत स इव सुभिषक्तमः ।

स एव तुभ्यं भेषजानि कृणवदभिषजा शुचिः।।[27]

सः करोति रोगीनं नैरुज्ययुत। स एव आगया- पृश्निहा- वृच्छका- अपराजिता औषध्यावृत्ताभिधानेन वर्णितः वैद्यः । कियत सांप्रतम् । कैः साधनैः विमुक्तः भवति रोगी ? उत्तरोऽस्ति औषधयः ।

औषधयः

आञ्जनम् - अपची - गोदुग्ध-सूर्यस्नान-शरकाण्ड-मृगशृंग- अर्जुनकाण्ड- असिक्नि-श्यामा-अजशृंगी-पृश्नीपर्णी-सर्पप-शतवारमणि-कृष्ठ-काष्मर्य- गुगलादी औषधयः वेदे भूरि-भूरि वर्णिताः । ताः एव गुणबोधकाः नान्मा अपकीता- उदकात्मानः उन्मुचन्ति एकशृंगा-कृष्णा-दिव्या- नमस्यन्ती- पुष्पवती-प्रचेतस- प्रसूवरी- प्रस्तृणतीवावशाना-विश्वभेषजी-मातर-सजित्वरी स्तम्बिनी-सहस्त्रनाम्नी सन्ति।

रोगौषधयः

ज्वरः-

यस्य नाम तक्मा अस्ति। आमाशयाग्नि ज्वरस्तु खलमहेश्वरकोपप्रभवः श्रुतौ वर्णितो । यो वै रुद्रः सो अग्निः, रुद्रकोपाग्निजठराग्नेः विकृतिरूपः कष्टकारकः गुणभेदेन सहस्त्राक्षः, शीर्षलोकः, व्यंग, वितृतृतीयः, प्रसिध्धः नाम्ना।

अध्तनीन टाइफोड्डसदृशाः प्रचलन्ति ज्वराः। तस्यकृते औषधस्योल्लेखः विद्यते जगडि।[२८] कुष्ठा।[२९] आञ्जनम्॥[३०]

कासः-

अथर्ववेदे कासस्योल्लेखः वर्तते । तक्मन कासमित्र अस्ति।

बलासः-

कफजन्य बलासः वर्णितः-

अस्थिस्त्रंस परुः स्वंसमास्थितं हृदयामयम्।

बलासं सर्वं नाशयाङ्गेष्ठा यश्च पर्वसु।।[३०]

सः तक्मनुभ्राता अस्थिपस्योः शिथिलकर्ता अस्ति । तस्य कृते औषधिदर्शनमस्ति-

यथैव-

यौ ते बलास तिष्ठतः मुष्कावपश्रितौ।

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
An International Multidisciplinary Research E-Journal

वेदाहं तस्य भेषजं चीपुदूरभिचक्षणम्।।[३१]

अत्र चीपुमभेषजरूपेण स्थापितं अस्मै रोगाय | याना

अपचितः-

तस्य वर्णनं संक्षिप्तं। " अपाक चीयमाना अपचित" अर्थात यः गण्डतः कक्षापर्यन्तं प्रथितः सः गण्डमाला, सैव अपची कथ्यते। पुरुषवीर्य्य अपचिनोति। -रोहिणी असूतिका- रामायणी- प्रकारेण सः भेदेषु विभाजितः एनी- श्येनी- कृष्णा-र ग्लो- गलन्त - ग्रैव्य - नान्मा वेदे वर्णितो । तस्य निराकरण्यौषधिः

वृक्षमूलवेधनं- सूर्य-चंद्रौ च । [३२]

राजयक्ष्मा:-

पापयक्ष्मा-जायान्य-स्त्रीभ्यः जनितो रोगः । जीवाणुभिः प्रसवान् यः रोगः अनेकैः कारणैः जायते। ओषधिः निर्दिष्टा तस्य कृते सुगन्धिद्रव्यहोम, आञ्जनम च-

योहरिमा जायान्योऽङ्गभेदो विसल्पकः।

सर्वं यक्ष्मंगेभ्यो बहिर्निर्हन्त्वांजनम्।।[३३]

अथवा-

सः चंद्रसंबंधिः अपि मन्यते । ३४

VIDHYAYANA

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
An International Multidisciplinary Research E-Journal

पाण्डुरोग:-

सः हरिमा - कामला- हरितनाम्नाभिहितो । वनस्पतिः तस्य कृते आञ्जनम् अभिष्टा । रक्तवर्णगौदुग्धं वा सूर्यस्नानं च अभिप्सितं।

तेन सह वर्धितोहतरोगमपि । सूर्यप्रार्थना कियते ऋषिभिः-

उद्यन्नद्यमित्रमह आरोहन्नुत्तरां दिवम।

हृद्रोगं मम सूर्य हरिमाणं च नाशय।।[३५]

मूत्ररोग:-

मूत्ररोगः- रोधःच यदि भवेत तर्हि मूत्रदाराणि अन्यानि तत् बहिर्निष्का- सनाय करणीयानि यथा आंत - गवीनि वस्तीत्यादीनि शरीरे । तस्य कृते उपयोगीनि औषधिः शरकाण्डमूलक्वाथ। तस्य अन्यं नाम भावप्रकाश-निघण्टौ मूत्रकृच्छाक्षिरोगनुत्। [३६]

क्षेत्रियरोगः-

यः वंशपरंपरायाः आयाति।[३७] अन्योर्थोऽस्तिगर्भोत्पन्नः। अधुना थेलेसेमियासदृशाः रोगाः अस्याम् श्रेण्याम् आयान्ति। अस्य असाध्यरोगस्य कृते सिध्धप्रदः समयः उदितविवृतितारागणः अस्मिन् काले करणीया चिकित्सा तस्य रोगस्य। अपरा वीरुत मृगशृंग- अपामार्ग-जल- अर्जुनकाण्ड यवतुष-तिलपिञ्जी- मर्दिन्यः सन्ति । मृगशृंगाय लिखितं-

हरिणस्य रघुष्यदोऽधिशीर्षणि भेषजम्।[30]

स क्षेत्रिय विषाणया विषूचनिमनीनशत्।। तीव्रजवाहरिणशृंगयोः यावस्थितौषधिः सा सूचीवत व्यथाकारी क्षेत्रीय नामशेषं करोति ।

किलासः

कुष्ठरोगः किलासं पलितं च नाम्नाभिहितो वेदे। दूषिकारणात भवति यः। किलासपलितौ भेदौ कुष्ठस्य। असिक्नं श्यामां च प्रार्थयते वैद्यः। हे औषधयः

पलितं रंजय-

नक्तं जातास्योषधे रामे कृष्णे असिक्न च।

इदं रजनि रंजय किलासं पलितं च यत्।।[३९]

राज्योत्पन्नौषधिः राम-कृष्णस्परोगी हर।

आस्त्रावः-

मूत्र - नासिका - गुदाव्रणादेभ्यः स्त्रवणं भवति यः आस्त्रावरोगः ज्ञायते। अरुः स्वाणः वा भेषजः पर्वतारूढाम् ताम उत्पाट्य पयुज्यत चिकित्सकेन रोगिणः कृते।

नीचैः खनत्यसुरा अरुस्त्राणमिदं महत्।

तदास्त्रावस्य भेषजं तदु रोगमशीशमत।।[४०]

रक्तसंचारः-

रक्तसंचार यास्ते शतं धमनयोऽङ्गन्यन विष्ठिता।[४१] संदर्भोस्ति यः।

विषूचीः-

अयुक्ताहारविहारजन्य रोगः अस्ति । तम् निवारकाः देवाः-

सोमा रुद्रा युवमेतान्यस्मदविश्वा तनुषु भेषजानि धत्तम् । तस्योपधरपौ देवी सूर्य-चंद्रमसौ स्तः।

उन्माद-

शारीरिकरोगस्य सदृशं मानसिकरोगस्य वर्णनं दृश्यते अत्र । यदि ते मन उद्युतं।[४३] सः देवकृत-पाप- ज्वर - राक्षसादिभ्यः जनितः मन्यते । अग्निः मारको देवः तम ।

कृणोमि विद्वान् भेषजं यदानुन्मदितो सति।[४४]

इतररोगौषधयः

शल्यक्रिया-

यथा-

अस्थिभङ्ग - विधा ह श्याव अश्विना विकस्तं उज्जीवयसे ऐरयताम सुदान। [४५]

दृष्टिदानं-

यथा-

ऋजाज्वाय दृष्टिदानं अश्विना कृतं।[४६]

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
An International Multidisciplinary Research E-Journal

गर्भाधानं-

यथा-

पुंसि वै तो भवति तत् स्त्रियामनुषिच्यते।[४७]

औषधिना सह गर्भकरणं करणीयं।[४८]

वाजीकरणं-

यथा-

अश्वसदृशदीर्घ-स्थूल-सवीर्य - दृढशिश्नेन गर्भाधानसामर्थ्य वाजीकरणं कथ्यते । कृशातुरः- क्लीव:- मृतभ्रजः शेषहर्षण्यौषधिना पुष्टः कियते ।

विषादजन्य-

जंगमविषः सर्पदंशः च सदृशाः विषजंतुनाम विषं पीडयति मनुष्यं तदा- म्रियश्च मा जीवीः प्रेत्य गम्यतु त्वां विषं । [४९]

तदेव वृश्चिक-मशक - जीवाणु-जलचारी-शृङ्ग-मल-मूत्रादयानाम विषं कष्टकारी मनुष्याय भवति। तस्य कृते विषघ्नौषधयः मधू- पिंपल-दर्भ-तरुणक-आवती- अश्वार - पुरुषवार-बाणी- वामीमृत्तिका वरणावत्यः विषनाशिकाः सन्ति।

अन्योपायेन मणिप्रभावीभूत

अपराणि प्राकृतिक - प्राणिज - खनिज - समुद्रजानि रोगापहानि द्रव्याणि । ताः सर्वे पुरुषजीविन्यः अपकीताः गुणवत्यः अभिष्टताः उग्राः कृत्यादूषण्यः अंशुमत्याः दिव्याः धवाः शतधामाः भवन्ति औषधयः ।

यथा-

औदुम्बर- जगडि - दर्भ-प्रतिसर - फालवरणादयः रोगनाशकाः भवन्ति। अंततः औषधज्ञः ताः न तु जडाः मन्यते परम् चेतन्यरूपाः मत्वा संबोध्यते । अतएव फलवती भूत्वा मनुष्यमित्राणि भवन्ति वेदकाले इदानीमपि च।

टिप्पणी-

१ मनुस्मृतिः -:१:२१

२ श- ब्रा - १२:६:९, १३तः १४

३ द्वा सुपर्णा सयुजा --- ऋः ९:१६४:२०

४ यजर्वेद - ४०:२

५ ४०:८

६ यज्जाग्रतो --- यु अ३४:१

७ अथर्ववेदः - १०:२

८ ऋग्वेद - १०:१८:२

९ अथर्ववेद - १०:२

१० यजुर्वेद, अ-३६:२४

११ ऋग्वेद १०:१८:२

१२ १०:१८:६

१३ अथर्ववेद - ८:२६

१४ प्रधानम विद्यायन "

१५ ९:८:१० " –

१६ ७:७६:४

१७ - ६:१०९:३

१८ यजर्वेद - २५:७

१९ अथर्ववेद - १:२४:१ "

२० - ४:९.८

२१ - ८: ७:१०

२२ ऋग्वेद- २:३३:४

२३ अथर्ववेद - ५:२९:१

२४ यजुर्वेद - २१:५८

२५ उत त्वा दैव्या---

२६ अश्विना ऋ-८:१८८

२७ अथर्ववेद – २९५ –

२८ १९:३४:१०

२९ -५:४:९

३० - ४:९:८

३१ - ६:८:३

ISSN 2454-8596
www.vidhyayanaejournal.org
An International Multidisciplinary Research E-Journal

३२ तै सं -२:३:५:२

३३ अथर्ववेद - १९:४४:२

३४ काठकसँहिता - ११:३

३५ ऋग्वेद- १:५०

३६ भावपकाशनिघण्टु-१:२:१

३७ सायण

३८ अथर्ववेद- ३:७

३९ -९:२३:१

४० - २:३

४१ - ६:९०:२

४२ ७:४२:२

४३ ६:११९:२

४४ ६:११९:३

४५ ऋग्वेद- १९१७:२४

४६ - १:११७:१७

४७ अथर्ववेद - ६:११

૪૮ ૫:૨૫:૬

૪૯ – ૫.૧૩.૪